

БОЈАН МИЉКОВИЋ

ХИЛАНДАРСКИ ЧАСНИ КРСТ И СТАРА МАНАСТИРСКА СТАВРОТЕКА

Манастирско предање и писани извори говоре да је хиландарски Часни крст никејски цар Јован III Ватац поклонио првом српском архиепископу Сави, који је затим реликвију даровао српском манастиру на Атону у другој половини 1229. године. О томе сведочи стара дрвена ставротека из XIII века у којој је Часни крст допет из Мале Азије или је у њу био смештен убрзо по приспећу у манастир.

Међу највећим хиландарским светињама у олтару католикона, испод Часне трпезе, похрањени су делови Часног крста на коме је распет Исус Христос. Сложени су у облику крста (30 × 17 cm), опточени златом, полудрагим камењем и бисерима и смештени у сребрни ковчежић новије израде (друга половина прошлог столећа). Као једна од најпоштованијих хришћанских реликвија, Часни крст из Хиландара се помиње у описима манастира и Свете Горе од XVI до XX столећа. Док неки укратко бележе само његово постојање у манастиру,¹ други пружају детаљнија обавештења која расветљавају историјат ове драгоцене реликвије у српском манастиру на Атону.

У *Повесци* о чудотворним хиландарским иконама, која је поклоњена руском цару Ивану Грозном 1558/9. године, говори се о димензијама Часног крста, о његовим чудотворним дејствима, као и о богослужбеној употреби — освећењу воде.² По Василију Григоровичу Барском, крст је велики, на краје-

¹ Сказание о Святой Афонской Горѣ игумена русскаго Пантелеймонова монастыря Иоакима и иных святогорскихъ старцевъ, Памятники древней письменности 30 (С.-Петербургъ 1882) 15 — спис настао по жељи московског митрополита Макарија 1561. године; путопис Цона Ковела, који је на Атону био у пролеће 1677, *F. W. Hasluck, The first english traveller's account of Athos, The Annual of the British School at Athens* 17 (London 1910/11) 113; *J. Комнинос*, Προσκυνητάριον τοῦ Ἁγίου Ὄρους τοῦ Ἄθωνος, Кареја 1984, 60 — проскинитар Јована Комнина, потоњег митрополита Дристре, настао 1701. са посветом угровлашком митрополиту Теодосију; *Михаил, митрополиш*, Света Гора Атонска, Нови Сад 1886, 34; *Сава Хиландарац*, Света Гора, Београд 1898 (репринт Пожаревац 1989), 164. Користимо прилику да се захвалимо колеги Александру Фотићу који нам је љубазно указао на писане изворе XVI и XVII века у којима се говори о хиландарском Часном крсту.

² *А. А. Турилов*, Рассказы о чудотворных иконах монастыря Хиландар в русской записи XVI века, Чудотворная икона в Византии и древней Руси, Москва 1996, 523, 529.

вима обложен позлаћеним сребром, а забележено је и предање по коме је реликвија дар ктиторâ.³ Барски је последњи међу путописцима који је хиландарски Часни крст видео у једном комаду 1744. године. Убрзо потом братство је одлучило да од њега начини два мања крста. Тако се већ у кратком опису манастира из 1814. Кирила Михајловића јављају два крста,⁴ док Димитрије Аврамовић средином века, највероватније грешком, пише о три, од којих је један дар светог Саве, а други поклон грчког цара Андроника.⁵ Архимандрит Порфирије (Успенски) први пут борави на Светој Гори 1846. године. У књизи објављеној тридесет година касније пише о два Животворна крста обложена позлаћеним сребром која се чувају у два посебна дрвена ковчежића и први бележи предање по коме је Часни крст, заједно са раскошно украшеним изборним јеванђељем бр. 105,⁶ светом Сави даровао никејски владар Јован III Ватац.⁷ *Крајња историја* Хиландара анонимног аутора, штампана у Санкт-Петербургу 1862, доноси сажету историју реликвије Часног крста, а о његовим деловима у Хиландару каже да су поклон Јована III Ватаца. Ту се такође бележи да је овај дар пратила и хрисовуља истог владара, која је изгорела у пожару 1722, и пише о добијању нове исправе од васељенског патријарха и Синода Цариградске цркве 1768. године којом се потврђивала веродостојност реликвије и санкционисала њена подела. Ту је и текст овереног превода овог документа на рускословенски од 1. марта 1860.⁸ Овом историјом користили су се Нићифор Дучић, Порфирије Успенски и Сава Хиландарац пишући касније о хиландарском Часном крсту.⁹ У својој опширнијој историји манастира која је читаво столеће чекала на објављивање, од 1898, Сава Хиландарац пише о нарочитом сребрном ковчежићу у коме се реликвија и данас чува, с тим што су се тада у њему налазила два крста, од којих је већи био 37 см, а мањи 30 см дуг. Наглашено је да већи комад никад ни-

³ Второе посѣщеніе Святой Аѡноској Гори Васиља Григоровича — Барскаго (у даљем тексту: Второе посѣщеніе), изд. *Н. П. Барсуковъ*, С.-Петербургъ 1887, 239.

⁴ *К. Михайлович*, Краткое описаніе святыхъ и преславныхъ лавры царскія Хиландара во Святой горѣ Аѡноској соуціа, Будим 1814 (репринт — Нови Сад 1998), 20 — ту се најпре говори о два велика, сребром обложена и позлаћена крста, а потом наводе димензије старог, неподељеног крста као код Барског. Већ је утврђено да се Михајловић у доброј мери користи делом старијег руског путописца, в. *Д. Медаковић*, Стара виђења Хиландара, *Летопис МС 416/6* (1975) 807, те се ово место може објаснити некритичким преузимањем из Барског.

⁵ О пореклу трећег крста се не говори, в. *Д. Аврамовић*, Описаніе древностій србски у Святой (Атонској) Гори, Београд 1847, 14; *исти*, Света Гора са стране вере, художества и поевстнице, Београд 1848, 38.

⁶ О стилским паралелама и датовању овог рукописа, сф. *P. L. Vocotopoulos*, A propos de l'Évangélique No 105 de Chilandar (зборник радова са научног скупа поводом 800 година Хиландара — у штампи).

⁷ Первое путешествіе въ Аѡноскіе монастыри и скиты Архимандрита, нынѣ Епископа, Порфирія Успенскаго въ 1846 году, II, 1, Кіевъ 1877, 5, 12.

⁸ Краткая исторія Славяно-Сербској Хиландарској Лавры на Св. Горѣ Аѡноској, С.-Петербургъ 1862, 24, 45–61.

⁹ *Н. Дучић*, Старине хиландарске, Гласник СУД 56 (1884) 19, 56; *П. Успенскій*, Исторія Аѡона, III, 2, ред. П. А. Сырку, Санктпетербургъ 1892, 86, 87; *Сава Хиландарац*, Историја и опис манастира Хиландара, Београд 1894, 24–25, 42.

је изношен из манастира, док мањи јесте и то најчешће ради освећења воде.¹⁰ Герасим Смирнакис у свом делу о Светој Гори из 1903. такође зна за два Часна крста у Хиландару, као и то да је реликвију Јован III Ватац поконио Сави Немањићу, а овај српском светогорском манастиру.¹¹ Позивајући се на предање забележено код Успенског, и у новијој литератури је без детаљнијих објашњења хиландарска светиња довођена у везу са никејским владарем. Тако стоји у основном делу о реликвији Часног крста Анатола Фролова,¹² али и у радовима других истраживача у којима се овај проблем само узгред дотиче.¹³

Једини сачувани документ о Часном крсту у хиландарском архиву јесте поменути исправа васељенског патријарха Самуила I из 1768.¹⁴ У уводном делу акта уопштено се говори о потреби да се документи, временом оштећени или потпуно уништени, замене новим како би се њихова сведочанства сачувала, нарочито ако се тичу хришћанских светиња. Потом се говори о печатном писму сабора светогорских отаца које су Хиландарци поднели на увид патријарху и Синоду, а којим се потврђује постојање делова Часног крста у Хиландару. За реликвију се каже да је поклон цара Јована III Ватаца, а манастир је поседовао и хрисовуљу овог владара са подацима о величини и тежини Часног крста, која је изгорела у пожару 1722. Затим се каже како је братство, из предострожности, од старог крста тежине 79 драмија и 20 кока дало да се направе два мања, од којих је један тежак 43 драмије, а други 36 драмија и 20 кока.¹⁵ На крају се потврђује акт атонског сабора, као и аутентичност подељене реликвије, са датумом 1. јул 1768. и потписима патријарха и десет чланова Синода.

Неопходна је извесна резерва у вези са подацима које пружа ова исправа. Неки би могли бити и предмет сумње. Најпре, у питању је неуобичајено велики комад Часног крста. Тежина неподељеног крста је, сравњено са данашњим мерама, износила око четвртине килограма. Збуњује и доста дуг временски период између нестанка хрисовуље Јована III Ватаца у пожару 1722. године и издавања патријаршијске грамоте, скоро пола века. Ово тим пре што се на Атону у XVIII веку, и то у његовој првој половини, јавља неколико лажних комада Часног крста изузетне величине пропраћених „повељама“ древних византијских царева. Познат је случај ксиропотамских крстова и фалсификованих повеља Теодосија II и Романа I Лакапина¹⁶ или „чудесан“

¹⁰ *Сава Хиландарац*, Историја манастира Хиландара, Београд 1997, 30, 109.

¹¹ *Г. Смирнакис*, *Τὸ Ἅγιον Ὄρος*, Кареја 1988, 69, 487.

¹² *A. Frolow*, *La relique de la Vraie Croix* (даље: *Frolow*, *La relique*), Paris 1961, n° 509, 416.

¹³ *М. Живојиновић*, Света Гора у доба Латинског царства, ЗРВИ 17 (1976) 90; *Б. Ферјанчић*, Хиландар и Византија, Манастир Хиландар, Београд 1998, 53.

¹⁴ Повеља је издата у *Actes de Chilandar, I — Actes grecs*, éd. *L. Petit*, BB 17 (1911) — репринт Амстердам 1975, n° 171, 366–368. Повеља је била међу експонатима из Хиландара на великој изложби „Ризнице Свете Горе“ у Солуну 1997, cf. *Ἐπιστολὴ τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, Солун 1997², 538–539.

¹⁵ Старе мере за тежину δρᾶμιον (3,190 g) и κόκκον (0,185 g), cf. *E. Schilbach*, *Byzantinische Metrologie*, München 1970, 228–231.

¹⁶ *St. Binon*, *Les origines légendaires et l'histoire de Xéropotamou et de Saint-Paul de l'Athos*, Louvain 1942, 6–45; *A. Frolow*, *La relique*, nos 1091 et 1093, 643–645.

проналазак дела „часног крста“ у зиду олтарске апсиде цркве Светог Василија на мору.¹⁷ Манастири су на оваква кривотворења били приморавани економским разлозима. Вишевековна османска власт допринела је њиховом осиромашењу, а поседовање драгоцене реликвије посредно је обезбеђивало некакав извор прихода. Ипак, изгледа да се то није десило у хиландарском случају. Индикативан је начин тражења потврде о веродостојности светиње. Иза захтева Хиландараца стаје најпре целокупан светогорски сабор, а потом и највиша инстанца, Васељенска патријаршија. Врло је вероватно да се братство одлучило на овакав корак управо због појаве лажних часних крстова на Светој Гори у првој половини XVIII столећа, а да би отклонило сумњу што је могла настати услед губитка оригиналне царске хрисовуље којом је до 1722. потврђивана аутентичност манастирске реликвије. Постоје и други разлози због којих треба поклонити поверење подацима из акта патријарха Самуила I.

Да је у Хиландару заиста постојала хрисовуља Јована III Ватаца сведочи и познати попис грчких аката на српскословенском језику са самог краја XIII века.¹⁸ Садржина хрисовуље није наведена, али је мало вероватно да је у питању општа потврдна повеља издата манастиру по царевом уласку у Солун децембра 1246, како су то мислили издавачи пописа.¹⁹ С обзиром на то да не постоји ниједан документ овог никејског владара издат неком светогорском манастиру, тешко је поверовати да би Јован III Ватац потврђивао поседе, права и слободе српског манастира а да то исто не учини и грчким манастирима, међу којима има и старијих и угледнијих од Хиландара. Ако је вероватно исправи патријарха Самуила, садржај ове хрисовуље се тицао величине и тежине хиландарског Часног крста, што је са извесном резервом и прихваћено у науци.²⁰

Царске хрисовуље којима се потврђује даривање реликвије крста нису непознате византијској дипломатици. Поменућемо само хрисовуљу Нићифора Фоке од маја 964, којом цар свом пријатељу Атанасију и његовој новооснованој Лаври на Светој Гори дарује део Часног крста, делове моштију светог Василија Великог и светог Александра и потврђује раније стечене поседе и привилегије.²¹ Хрисовуља је очувана у два преписа и садржи, поред осталог, димензи-

¹⁷ Грчки монах Партеније је највероватније пронашао део крста од обичног дрвета који се, по обичају живом до данас, полаже у темељ апсиде на почетку градње цркве. Разделивши га, продао је његове делове као скупочену светињу светогорским манастирима — Второе посѣщеніе, 249; *Frolow*, *La relique*, n° 1112, 650. О полагању крста у темељ апсиде у Византији и средњовековној Србији в. *О. М. Кандић*, Утемељење цркава у средњем веку, Зограф 9 (1978) 12–14.

¹⁸ Постоје два издања са коментарима: *A. V. Solovjev*, *Un inventaire de documents byzantins de Chilandar*, *Annales de l'institut Kondakov* 10 (Praha 1938) 31–47; *Ф. Баришић*, Први попис грчких аката на старосрпском с краја XIII века у Хиландару, ХЗ 7 (1989) 27–57.

¹⁹ *Solovjev*, *op. cit.*, 33; *Баришић*, *нав. дело*, 30.

²⁰ *П. И. Жаворонков*, Дополнення к третьему тому «Регест» Ф. Дзългера периода Никейской империи, ВВ 41 (1980) № 17, 188; *Actes de Chilandar*, I. Des origines à 1319, edd. *M. Živojinović — V. Kravari — Ch. Giros*, Paris 1998, 14, 33; *М. Живојиновић*, Историја Хиландара (даље: *Живојиновић*, Историја Хиландара), I, Београд 1998, 107.

²¹ *Actes de Lavra I. Des origines à 1204*, edd. *P. Lemerle — A. Guillou — N. Svoronos — D. Papachryssanthou*, Paris 1970, n° 5, 103–105.

је и опис Часног крста: крст је двострук, са уздужним краком дужим од једног педа и већим попречним краком који је краћи од педа, само часно дрво је ширине палца.²² Крст се и данас чува у Великој лаври, смештен у новију, скупоцену ставротку од позлаћеног сребра, која је украшена полудрагим камењем и плочицама са представама светитеља изведеним у емаљу. Сама ставротка приписује се цару Михаилу VII (1071–1078) из породице Дука.²³

О пореклу хиландарског Часног крста јасно говори још један извор, овог пута наративан. Пишући о Савином поласку из Мале Азије на повратку са његовог првог пута у Свету земљу, Теодосије у свом Житију светог Саве на првом месту међу даровима добијеним од Јована III Ватаца наводи Часни крст.²⁴ О њему се не пише у множини и уопштено, као о моштима светих, свештеним одежама и црквеним сасудима које је Сава куповао и добијао на овом путовању,²⁵ те се с разлогом да претпоставити да је у питању одређен предмет, као што нема сумње да су царска писма оверена златним печатом грчког цара Алексија²⁶ у ствари хрисовуља из јуна 1198. и златопечатни сигилион из јуна 1199. Алексија III Анђела. Склон уопштавању према правилима жанра у коме ствара, Теодосије зна да буде и врло конкретан у одређеним случајевима. То се нарочито да очекивати када је реч о стварима од изузетно значаја за Хиландар, као што су оснивачке повеље или драгоцене реликвије.

О даљој судбини ове светиње постоје различита мишљења међу истраживачима. Мара Харисијадис је сматрала да је реч о студеничком Часном крсту²⁷ који је данас у окуву из 1627/8.²⁸ О пореклу студеничке реликвије ипак говори други извор. Читава дванаеста глава *Живоћа светог Симеона* од Стефана Првовенчаног посвећена је славу Немањиног пекторалног крста од часног дрвета по игуману Методију из Хиландара великом жупану Стефану у Рашку, дочеку реликвије и њеном смештању „у цркву своју (sc. Стефана Првовенчаног) ... на спремљено му место“.²⁹ Не може се са сигурношћу утврдити шта је владар-писац подразумевао под „својом црквом“,³⁰ мада је највероватније у пита-

²² Ibidem, 105.33–34.

²³ Frolow, La relique, nos 147 et 233, 241, 278–279; *idem*, Les reliquaires de la Vraie Croix (даље: Frolow, Les reliquaires), Paris 1965, 27, 58, 72, 125–126, 137, 191, 226; A. Grabar, La précieuse croix de la Lavra Saint-Athanase au Mont-Athos, Cahiers archéologiques 19 (Paris 1969) 99–125, fig. 15–17.

²⁴ Теодосије Хиландарац, Живот светог Саве (даље: Теодосије, Сава), изд. Ђ. Даничић, приредио Ђ. Трифуновић, Београд 1973, 171.21–22; овај Теодосијев податак није незапажен у литератури, уп. Ђ. Слијепчевић, Историја Српске православне цркве, I, Минхен 1962, 111; Б. Ферјанчић, Србија и византијски свет у првој половини XIII века (1204–1261), ЗРВИ 27–28 (1989) 137; Теодосије, Житија, изд. Д. Богдановић, Београд 1988, 355.

²⁵ Теодосије, Сава, 170, 171.

²⁶ Исто, 47.17–18; 52.22–23.

²⁷ М. Харисијадис, Српски владари и архиепископи средњег века у Цариграду и Никеји, Зборник Народног музеја 8 (Београд 1975) 476.

²⁸ М. Шакоша, Студеничка ризница, Београд 1988, 111–112, 151.

²⁹ Стефан Првовенчани, Сабрани списи, изд. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 1988, 82–84.

³⁰ Неприхватљиво је мишљење да је реч о Жичи, јер њена изградња у ово време, пре Симеонове смрти, још није започета — Шакоша, нав. дело, 111. Треба напоменути да се Часни крст из прве жичке повеље исписане на северном зиду у пролазу под кулом у Жичи не може

њу Студеница, над којом је као Немањин син и наследник на престолу стекао ктиторска права и о чијем се довршењу и осликавању старао. У прилог оваквој идентификацији иде и чињеница што студенички крст по димензијама заиста одговара једном напрсном крсту. Мирјана Ђоровић-Љубинковић³¹ је сматрала да је код Теодосија реч о „Савином крсту“ из сакристије катедрале у Пијенци. Реч је о крсту-ставротечи који садржи делић Часног крста и који се везује за првог српског архиепископа.³²

Ипак, Теодосије, чије дело настаје најмање неколико деценија после Савине смрти, најпре је могао знати за Часни крст који се чувао у Хиландару, тим пре што овај податак он уноси мимо Доментијанових казивања. Њему је као хиландарском монаху несумњиво било познато порекло једне од највећих хришћанских светиња која се чувала у манастиру. Оваквом закључивању иде у прилог и даљи ток Савиног житија. Сава је бродом који му је ставио на располагање и опремио Јован III Ватац допловио до Свете Горе, ту је, по Доментијану, који детаљније описује ове догађаје, пристао у Ивируну, потом посетио Кареју и Ватопед, и најзад отпочинуо од путног напора у Хиландару.³³ По свему судећи, том приликом је свој манастир даровао часним дрветом крста и, највероватније, хрисувољом никејског владара којом се потврђује његова аутентичност.³⁴ Да све драгоцености прибављене на овом ходочашћу Сава није морао са собом понети у Србију говори и пример с краја његовог другог пута по Истоку, када је један део богослужбених предмета, по животописцу Теодосију, оставио на поклон Трновској патријаршији.³⁵

У депоу хиландарске ризнице чува се стара ставротеча димензија 63 × 34 cm. У њој се некада налазио Часни крст са два попречна крака.³⁶ Максималне могуће димензије првобитног крста могу се сазнати на основу удубљеног лежишта у коме је био смештен: вертикални крак није могао бити дужи од 54,5 cm,³⁷ дужи попречни од 30 cm, краћи попречни од 20 cm, а највећа

идентификовати са оним код Теодосија, јер је Сава предузео прво путовање у Свету земљу после смрти свог брата, издавача обе жичке повеље. Текстови двеју жичких повеља исписани су на слоју малтера из XIV века (1309–1316), в. Д. Синдик, *Једна или две жичке повеље?*, *Историјски часопис* 14–15 (1965) 309–315.

³¹ М. Ђоровић-Љубинковић, *Свети Сава и примењена уметност у Србији XII и XIII века*, Свети Сава, Београд 1977, 294–296.

³² В. *Radojković*, *Les arts mineurs du XIIIe siècle en Serbie, L'art byzantin du XIIIe siècle*, Београд 1967, 135–136; В. Ј. *Вурић*, „Престо светога Саве“, *Споменица у част новоизабраних чланова САНУ*, Београд 1972, 97.

³³ Доментијан, *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*, изд. Р. *Маринковић*, Београд 1988, 181–183.

³⁴ Постоји и мишљење да је поседовање реликвије крста Јован III Ватац потврдио Хиландарцима накнадно, после освајања Солуна у децембру 1246 — *Живојиновић*, *Историја Хиландара*, 107.

³⁵ Теодосије, *Сава*, 200–201.

³⁶ Барски, који је последњи видео неподељено часно дрво крста у Хиландару, пише: *сдвѣма попречными преклады — Второе посѣщеніе*, 239.

³⁷ Податке о дужини првобитног крста доносе *Повести* о чудотворним хиландарским иконама из 1558/9, где се наводи дужина од 2,5 педа или једног лакта — в. нап. 2, и Барски, где она

ширина часног дрвета је могла бити 4 см.³⁸ У подножју крста налазе се правоугаона удубљења 10,5 × 9,5 см, од којих је једно затворено накнадно уметнутом дрвеном плочицом са орнаментом. Ставротечи недостаје поклопац, а сликани украс који се састоји од представа светих Константина и Јелене и арханђела Михаила и Гаврила у попрсју јако је оштећен. Недавно је извршена конзервација.

У досадашњој литератури овој ставротечи само је узгред посвећена пажња у оквиру ширих студија. Први је о њој писао Војислав Ј. Ђурић у монографији о Хиландару из 1978. Ту се каже да је ставротекa припадала Немањиној и Савиној цркви, да је „најплеменитији рад“ сликара „који је познавао сопоћанске облике“, датује се у осму или девету деценију XIII века и репродукује се попрсје арханђела Михаила.³⁹ Познији истраживачи хиландарских старина ово дело шире датују у другу половину XIII века и нешто су уздржанији у похвалама сликарском умећу мајстора који је украсио ставротеку. Сретен Петковић је у два маха писао о овом делу.⁴⁰ Описујући га, он истиче наглашену употребу зелених сенки и хладних тонова у моделацији инкарната. У новијем раду о хиландарским иконама, Петковић доноси илустрацију попрсја арханђела Гаврила. Бранислав Тодић претпоставља да је ставротекa цариградског порекла и најближе јој паралеле, по свежини поступка и љупкости фигура не класичног изгледа, налази у малој мозаичној икони Христа Емануила из Државно-историјског музеја у Москви.⁴¹

Стара хиландарска ставротекa има уобичајен сликани украс за ову врсту реликвијара. Свети Константин и Јелена су представљени у целој фигури. Између себе држе двоструки крст, који је насликан подељен на две уздужне половине уз оба лика, због лежишта Часног крста у средини ставротекe. Ликови првог хришћанског владара и његове мајке насликани су на окерној позадини, уоквиреној бордуrom оранж боје. Поред глава видљиви су остаци натписа, који су, као и сами ликови, веома оштећени. Константиново лице је потпуно уништено, видљиви су само круна, делови дивитисиона, лорос укрштен на грудима и руке. У Јеленином случају сачувани су лева половина лица, лева шака подигнута у висину груди, завршетак лороса и крајње оскудни делови одеће. Нешто су боље очувани ликови арханђела изнад краћег попречног крака лежишта крста. Попрсја арханђела смештена су у готово квадратне оквири, које чини тамна бордура украшена таласастом белом линијом комбинованом са (скупинама од) по три беле тачке. Арханђели су представљени са сферама и скиптрима у рукама. Арханђео Михаило — Ο ΑΡΧ(ΑΓΓΕΛΟΣ)

износи „више од два педа“ — Второе посѣщеніе, нав. место. Сравњено са данашњим мерама за дужину, то износи око пола метра, в. М. Влајинац, Речник наших старих мера, IV, Београд 1974, 704–707.

³⁸ Код Барског је ширине прста, око 2 см — Второе посѣщеніе, нав. место.

³⁹ Д. Богдановић — В. Ј. Ђурић — Д. Медаковић, Хиландар, Београд 1978, 64 (В. Ј. Ђурић).

⁴⁰ С. Петковић, Хиландар, Београд 1989, 41; *исти*, Иконе манастира Хиландара, Манастир Хиландар 1997, 21–22.

⁴¹ Б. Тодић, Сликарство XIII века, Манастир Хиландар, Београд 1998, 220.

ΜΙΧ(ΑΝ)Α — насликан је у сивозеленој доњој хаљини са пурпурним огртачем, док је Гаврило — Ο ΑΡΧ(ΑΓΓΕΛΟΣ) [Γ]ΑΒΡ(Ι)ΝΑ — у тамноплавом огртачу са белим светлосним одсјајима. Трагови позлате видљиви су на нимбовима и крилима арханђела. Лежиште крста и удубљења у његовом подножју уоквирена су широком црном бордуром са танком белом линијом по ободу, а преостале слободне површине обојене су светлоплаво.

Сликарски поступак одаје вештог мајстора који негује брз потез стварајући ликове изразите свежине. Оваквом утиску доприноси и уметникова палета у којој преовлађују боје хладнијег интензитета. У моделовању инкарната сликар се користи тонским градацијама сивозелене боје на осеченим деловима лица, прозирним руменилом на образима и кратким намазима беле боје на најосветљенијим деловима. Усне, линију носа и контуре у најдубљој сенци испод браде и на врату истиче црвеном бојом. Сликар се суочио са извесним тешкоћама приликом смештања арханђелских попрсја у већ исцртане четвртасте оквири, јер се, судећи по облику крила арханђела, очигледно користио предлошком у облику медаљона. Због тога, десно крило арханђела Михаила и лево Гаврилово крило својим рубом прелазе ивице бордуре и ремете правилан ток декоративне таласасте линије.

Идентичан избор и распоред ликова налазимо на ставротекмама које се датују у период од XI до XIII века, попут оне од стеатита из Сиракузе,⁴² средишњег дела триптиха-ставротекме који се данас чува у Pierpont Morgan Library у Њујорку⁴³ или ставротекма из Ермитажа,⁴⁴ Лувра,⁴⁵ Урбина⁴⁶ и Бреше.⁴⁷ Сви набројени реликвијари, сем сицилијанског примера, израђени су од легура племенитих метала, сребра и злата, и украшени емаљом или рељефом у техници искуцавања. Иако далеко ређе, византијској уметности су познате и мање скупоцене ставротекме израђене од дрвета и осликане, попут хиландарске. Неке од њих израђене су од племенитих врста дрвета. У Житију светог Панкратија, епископа Таормине на Сицилији (VIII–IX в.), помиње се ставротекма од кедровине, док је у катедрали у Вићенци похрањен реликвијар од абоноса, поклон латинског цара Роберта Куртенеа (1221–1228).⁴⁸ Од осликаних дрвених ставротекма поменућемо примерак који се чува у Ватиканском музеју и највероватније представља рад из XIII столећа,⁴⁹ и познату ставротекму кардинала Висариона која се датује око средине XV века и налази се у Ака-

⁴² Frolow, *Les reliquaires*, fig. 57; *I. Kalavrezou-Maxeiner*, *Byzantine Icons in Steatite*, Wien 1985, no 46, 138–139.

⁴³ Frolow, *op. cit.*, fig. 11, 12; *K. Wessel*, *Die byzantinische Emailkunst*, Recklinghausen 1967, 155–159.

⁴⁴ *A. В. Банк*, *Византијские серебряные изделия XI–XII вв. в собрании Эрмитажа*, ВВ 14 (1958) 234–245.

⁴⁵ Frolow, *op. cit.*, fig. 56; *Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques françaises*, Paris 1992, no 249, 335–337.

⁴⁶ Frolow, *op. cit.*, fig. 52; *Банк*, *нав. дело*, 237.

⁴⁷ Frolow, *op. cit.*, fig. 53.

⁴⁸ Frolow, *La relique*, no 84, 214; no 534, 431.

⁴⁹ *Ibidem*, no 667, 487; *idem*, *Les reliquaires*, fig. 50.

демији у Венецији.⁵⁰ У највећем броју случајева код ставротека овог типа, поклопац, који хиландарској ставротечи недостаје, украшен је представом Распећа. У правоугаона удубљења у подножју крста најчешће су били смештени делови моштију светих или друге реликвије везане за Христово страдање, за шта постоје бројни примери међу ставротекама израђеним у Византији.⁵¹

Оштећени сликани украс хиландарске ставротеке не пружа довољно података за сигурно датовање. Без правих је паралела међу малобројним сачуваним и прецизно датованим делима XIII века украшеним истом техником — темпером на дрвету. Поредџи је са живописом, В. Ј. Ђурић је приметио сличности са сопоћанским сликарством (1263–1268).⁵² Данас се не може у потпуности реконструисати еволуција најнапреднијих стилских токова византијског сликарства XIII столећа, која је резултирала појавом монументалних сопоћанских облика. Формирање више државних центара и латинска окупација Цариграда и Солуна после 1204. не дозвољавају да се са сигурношћу одреде ни средишта настајања нових схватања у сликарству XIII века, поготово што су кључна остварења овог периода сачувана на периферији некада јединственог културног простора Царства, у Србији и Бугарској. По транспарентним светлозеленим сенкама и благо наглашеном волумену ликовна ослобођених познокомнинског декоративног линеаризма, сликар Ставротеке јесте део ових токова, а с обзиром на то да се нови стил у свом зрелом облику јавља већ са сликарством Милешеве (1222–1228),⁵³ настанак хиландарског дела треба најшире одредити у другу и трећу четвртину XIII столећа. На овакво датовање упућивао би још један детаљ. Реч је о облику Константинове круне. Владарски венац овог типа византијски василевси су преузели од римских царева из позне антике и, уз незнатне измене, носили до времена Јована II Комнина (1118–1143), када је, судећи према очуваном ликовном материјалу,⁵⁴ почело формирање круне куполног типа, познатог као камелавкион у последњим вековима Царства. Одежда светог цара Константина није увек доследно пратила развој инсигнија византијских владара, али већ у црквама са краја XII века, Курбинову⁵⁵ и испосници Светог Неофита на Кипру,⁵⁶ први хришћански владар носи круну новог типа. Нај-

⁵⁰ *Idem*, La relique, n° 872, 563–565; *idem*, Les reliquaires, fig. 49.

⁵¹ *Idem*, La relique, n° 332, 358, 381, 464,3, 534 etc. Најсличнији хиландарском је пример ставротеке која се данас чува у Лувру, в. нап. 45.

⁵² Д. Богдановић — В. Ј. Ђурић — Д. Медаковић, Хиландар, Београд 1978, 64.

⁵³ В. Ј. Ђурић, Српска династија и Византија на фрескама у манастиру Милешеви, Зограф 22 (1992) 12–25.

⁵⁴ Први пут овај тип круне носе цар Јован Комнин и његов најстарији син Алексије на мозанку са јужне галерије цариградске Свете Софије, из 1118. и 1122, cf. C. Mango, The Mosaics of St. Sophia at Istanbul, Washington 1962, pl. 17, 18; такође, и у рукопису насталом око 1125. године из ватиканске збирке (Vat. Urb. Gr. 2), cf. I. Spatharakis, Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts, I–II, Leiden 1981, n° 135, ill. 252.

⁵⁵ C. Grozdanov — L. Hadermann Misguich, Kurbinovo, Skopje 1992, pl. 25.

⁵⁶ C. Mango — E. J. W. Hawkins, The Hermitage of St. Neophytos and its Wall Paintings, DOP 20 (1966) 121–206, fig. 35.

сличније Константиновој круни са хиландарске ставротекe јесу оне са представа царева Константина IX Мономаха,⁵⁷ Михаила VII Дуке⁵⁸ и Алексија I Комнина,⁵⁹ али и старозаветних царева Давида и Соломона,⁶⁰ које су настајале током друге половине XI и почетком XII века. Појава круне старог, отвореног типа у XIII столећу представља анахронизам и вероватнија је у његовој првој половини, а код сликара коме нису била страна савремена стилска струјања указује на коришћење старијег предлошка.

Писани извори осветљавају порекло и историјат Часног крста у Хиландару и потврђују истинитост манастирског предања по коме је драгоцен реликвија дар Јована III Ватаца првом српском архиепископу. О његовом постојању у манастиру у XIII веку сведочи стара дрвена ставротекa у којој је некада био смештен. Може се претпоставити да је Часни крст у овој ставротекци донет из Мале Азије. У том случају *terminus ante quem* за њен настанак била би друга половина 1229, када се, судећи према подацима које пружају његови биографи, архиепископ Сава I вратио са свог првог пута у Свету земљу, преко Мале Азије, Свете Горе и Солуна.⁶¹ Поред Часног крста могла је садржати, у правоугаоним удубљењима, делове моштију светитеља које се такође помињу међу Ватацевим поклонима Сави. Недостатак компаративног ликовног материјала отежава извођење сигурнијих закључака у погледу хронологије.⁶² Није

⁵⁷ Мозаик са јужне галерије Свете Софије у Цариграду (1042–1055), cf. *Mango*, *The Mosaics of St. Sophia*, pl. 14; минијатура (fol. 3r) у рукопису (Sinait. Gr. 364) манастира Свете Катарине на Синају из 1042, cf. *Spaharakis*, op. cit., n° 53, ill. 97.

⁵⁸ Минијатуре на fol. 2 у Словима Јована Златоустог из париске Националне библиотеке, 1074–1078 (Coislin 79), cf. *ibidem*, n° 94, ill. 173, 174; рукопис манастира Пантократора на Светој Гори бр. 234 (fol. 254r), cf. *idem*, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden 1976, ill. 174.

⁵⁹ Илуминације на fol. 2 рукописа у Ватиканској библиотеци у Риму, око 1110 (Vat. Gr. 666), *ibidem*, ill. 79, 80.

⁶⁰ Мозаици у Неа Мони на Хиосу (1042–1055) и Дафни (око 1080), *D. Mouriki*, *The Mosaics of Nea Moni on Hios*, Athens 1985, pl. 53; *В. Н. Лазарев*, *История византийской живописи*, Москва 1986, табл. 151, 275.

⁶¹ У науци је прихваћено Станојевићево мишљење да је Сава пошао први пут у Палестину по закључењу мировног споразума између Фридриха II и египатског султана Ал-Камла 18. II 1229, в. *С. Сјанојевић*, *Св. Сава и проглас Бугарске патријаршије*, Глас СКА 156 (1933) 173, 174. Сава је на повратку са овог пута посетио цара Теодора Анђела који је тада још увек био у Солуну, што није било могуће после битке на Клокотници, те се и Сава морао вратити у Србију пре пролећа 1230, уп. *Б. Слијепчевић*, *Историја Српске православне цркве*, I, Минхен 1962, 111; *Б. Ферјанчић*, *Србија и византијски свет у првој половини XIII века (1204–1261)*, ЗРВИ 27–28 (1989) 138, 139; *Д. Оболенски*, *Шест византијских портрета*, Београд 1991, 165–167. Постоји и мишљење да се Сава у Србију вратио већ за годишњи помен монаха Симона — Стефана Првовенчаног 24. IX 1229, cf. *Actes de Chilandar*, I. *Des origines à 1319*, edd. *M. Živojinović — V. Kravari — Ch. Giras*, Paris 1998, 32, 117–122; *Живојиновић*, *Историја Хиландара*, 92, 93; такође и *исџа*, *О боравцима светог Саве у Солуну*, ИЧ 24 (1977) 70, 71.

⁶² У поседу Јована III Ватаца била је стара ставротекa од слоноваче коју је 1246. поконио изасланику немачког цара Фридриха II, првом старешини реда Мале браће после Фрање Асишког, фра Илији де Копи. Она је могла бити позната сликару хиландарске ставротекe. Иако изведене различитим техникама, извесне сличности постоје, нарочито код попрсја арханђела. Већ је показано да су арханђели са хиландарске ставротекe изведени по кружном предлошку, по-

Стара хиландарска ставротека (фото Г. Суботић)

Стара хиландарска ставротека, св. Константин
(фото Г. Суботић)

Стара хиландарска ставротека, св. Јелена
(фото Р. Добријевић)

Стара хиландарска ставротека,
попрсје арханђела Михаила, детаљ
(фото Р. Добријевић)

Стара хиландарска ставротека,
попрсје арханђела Гаврила, детаљ
(фото Г. Суботић)

Михаило VII Дука (1071-1078),
Слова Јована Златоустог (fol. 2v),
Национална библиотека
(Coislin 79), Париз

Пророк Соломон,
Дафни, око 1080.

Стара хиландарска ставротека, св. Константин, детаљ
(фото Г. Суботић)

Стара хиландарска ставротека,
попрсје арханђела Михаила
(фото Р. Добријевић)

Стара хиландарска ставротека,
попрсје арханђела Гаврила
(фото Г. Суботић)

Ставроотека од слоноваче, 963-969,
Св. Франџа у Кортони

Хиландарски Часни крст у данашњој ставротечи од сребра
(фото С. Матејић)

искључено да је ставроотека настала нешто касније као поруцбина хиландарских монаха.⁶³

Bojan Miljković

THE HOLY CROSS IN HILANDAR AND THE OLD MONASTERY STAUROTHEKE

According to the monastery tradition noted down in the 19th century, the Holy Cross in Hilandar was presented by John III Vatatzes to the first Serbian Archbishop, Sava Nemanjić. Its trustworthiness is indirectly confirmed by a charter of the Ecumenical Patriarch Samuel I of 1 July 1768, the first census of Greek documents in Hilandar in the Old Serbian language from 1299/1300, and Teodosije's *Life* of St Sava from the close of the 13th or the outset of the 14th century. The existence of the Holy Cross in Hilandar is also attested by the old wooden Staurotheke. The painted ornamentation customary for this type of reliquary, featuring Sts Constantine and Helen and busts of Archangels Michael and Gabriel, is the work of a painter who was acquainted with the most advanced stylistic currents in the 13th century. The damaged state of the painted decoration of the Staurotheke does not permit us to date it with certainty. St Sava may have probably brought in it the Holy Cross from Asia Minor in the second half of 1229, but it is not improbable that it was commissioned by Hilandar monks after the relic had arrived at the monastery.

пут решења на реликвијару од слоноваче. У оба случаја арханђели носе скиптре на десном рамену, а поља са фигурама на примерку од слоноваче су уоквирена таласастом линијом, попут оне исликане на бордуре око ликова арханђела на хиландарској ставроотеци. На основу натписа и стилских одлика, реликвијар од слоноваче се датује у доба владавине Нићифора II Фоке (963–969). Данас се чува у цркви Светог Фрање у Кортони, Тоскана, cf. *A. Goldschmidt — K. Weitzmann, Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X–XIII. Jahrhunderts, II, Berlin 1934, n° 77, pl. XXX, fig. 23.*

⁶³ Успенски у свом делу *Первое путешествие ...*, в. нап. 7, помиње дрвену кутију у којој је Сава донео часно дрво крста из Мале Азије. Из ње се ширило благоухање и у њој су чак били сачувани делови платна којим је био увијен крст. За кутију се каже да ничим није била украшена. Ово позно забележено предање може указивати на касније датовање старе ставроотекe, мада данас у Хиландару не постоји дрвена кутија за коју би се везивало овакво предање.